

ПРОЦЕС ОСЛОБОЂЕЊА ЧОВЕКА У СОЦИЈАЛИЗМУ*

Увод

Процес ослобођења човека у социјализму је проблем који, задирући у сам корен човекове егзистенције, отвара низ суштинских питања са којима је више но икада раније, данас, суочена научно-филозофска а, посебно, марксистичка мисао. Пре свега, то су питања везана за изузетно актуелни проблем отуђења човека у савременом друштву, питања која се нужно постављају као логичан предуслов за разумевање проблема ослобођења човека. Међутим, сви покушаји да се пронађу задовољавајући одговори на ова питања суочавају се са готово непремостивим тешкоћама. Почев од недоречености схватања проблема стужења човека (при чему се проблем разотуђења односно ослобођења човека, по правилу гура у далеку будућност и остаје ван оптике анализа) какво затичемо у најчешће успутним па и противречним радовима, изненађујуће малобројних мислилаца; па све до тешкоћа које искрсавају увек када се закорачи у смршене путеве непознатог. Уз то, са развојем социјалистичког друштва проблем се још више заоштрава, јер сама стварност намеће теоријској мисли и друштвеној пракси низ отворених питања о карактеру отуђивања човека, о могућности ослобођења човека у социјализму. То су питања која захтевају хитне одговоре без обзира на тешкоће које искрсавају при теоријском уобличавању проблема отуђења и ослобођења човека, уопште, и, посебно, у социјалистичком друштву.

Стога су вишеструко значајни сви напори усмерени на откривање суштинских узрока отуђености човека и изналажење путева за његово ослобођење у савременом социјалистичком друштву. Ти напори су значајни не само као теоријска анализа него и као свакидашња потреба и брига свесног човека суоченог са противречним развојем своје стварности, у којој се, не ретко, процес ослобођења човека доводи у питање или фактички одбацује.

---

* Овај је рад добио прву награду на првомајском конкурс у Правног факултета у Београду 1975. године.

Овај рад је скромни покушај да се констатују постојећи и предложе нови одговори на основна питања: о проблему отуђења и могућности ослобођења човека као и да се укаже на одговоре које је дала сама друштвена пракса у развоју социјализма (1).

1. Појам, и различита схватања отуђења и разотуђења човека

Појавно гледано за појам отуђења наше здраворазумско мишљење везује различите садржаје изведене из етимолошког значења израза „алијенација“ (2). Тако се под „отуђењем“ у нашем свакодневном животу подразумева удаљавање, туђење па чак и растањак за дужи време од пријатеља ранијих познаника. Не ретко се негативне особине неког човека изједначавају са отуђењем. Богато значење и честу употребу израз „отуђења“ има и у појединим наукама (3).

Очигледно да нас ово набрајање свега што обухвата израз „отуђење“, није нимало приближило појму отуђења. Остали смо на површини емпиријског. Да бисмо проникнули у суштину проблема погледајмо прво до чега су дошли они чија је мисао успевала да разоткрије варљиву површину појавног.

Платон је својим учењем о објективном идеализму и настојањем да из света идеја (истинског бића) изведе материјални свет ствари (про-

(1) Термини „отуђење“, „разотуђење“ човека због разноврсних значења које имају и мешања са њима сличним („опредмећење“, „самоотуђење“, „оспољење“ и „ослобођење“) често изазивају неспоразуме у теоријским расправама. Да би се то избегло неопходно је одредити значење које ће им се придавати у овом раду.

Израз „отуђење“ се употребљава у ширем и ужем смислу. У ширем смислу израз „отуђење“ обухвата производње као укључност људских активности тј. опредмећивање човека у његовим физичким или духовним производима. Значи, „отуђење“ у ширем смислу исто је што и „опредмећење“. У ужем смислу израз „отуђење“ означава само један вид отуђења у ширем смислу (опредмећења), оно што човеку иначе припада или му је својствено а што му постаје туђе из различитих разлога. Ми ћемо употребљавати израз „отуђење“ у овом ужем смислу јер се он заснива на изворној Марксовој мисли.

Израз „разотуђење“ иако се по правилу јавља у пару са изразом „отуђење“ је неадекватан и непрецизан. Пре свега зато што он у себи садржи претпоставку о постојању отуђења, те нам сугерише да је човек првобитно био неотуђен и да се разотуђујући се, враћа том првобитно неотуђеном стању. Стога сматрам да би израз „ослобођење од отуђења човека“ био прикладнији, иако је његова употреба у теорији изузетна. Ми ћемо употребљавати оба ова израза („разотуђења“ и „ослобођење човека“) али са заједничким значењем: превазилажење отуђења човека.

(2) Израз „алијенација“ има порекло у латинском језику (*alienatio*) где је означавао: отуђење отуђивање, размена, продаја и сл. Ближи данашњем значењу јесте француски израз: *aliené* који означава: оно што не припада себи него некоме или нечему другоме.

(3) Гајо Петровић у свом делу „Алијенација и дезалијенација“ помиње основна значења израза „отуђење“ које он има у појединим научним областима. „У праву оно обично значи преношење власништва с једне особе на другу (купопродаја, дар или крађа). У медицини и психијатрији „алијенација“ је назив за одступање од нормалности, тј. за душевну болест или „лудило“, а у савременој психологији и социологији „алијенацијом“ се често назива индивидуално осећање туђости према друштву, природи, другим људима или самом себи. За многе социологе и филозофе отуђење је исто што и реификација или остварење, тј. акт (или резултат акта) преображавања људских својстава дјеланости и одлоса у својства, односе и дјелатности ствари које су независне од човјска и управљају његовим животом. „Проблеми филозофије марксизма“, „Рад“, Београд, 1967, стр. 171.

менљиву стварност, небиће) у великој мери филозофски антиципирао појам отуђења. То се може рећи и за прве хришћанске мислиоце. Пре свега за Платина (205—270 г.) и његове напоре да ангички, односно Платонов, мисаони свет, справи по укусу новог времена и учини употребљивим за хришћанство које је освајало свет.

Међутим, на овим као и каснијим схватањима отуђења није неопходно задржавати се, јер су се она само успутно дотицала проблема, битно га не одређујући. Отуда ова схватања појма отуђења до појаве Хегела можемо сматрати предисторијом објашњења проблема отуђења.

Хегел је први озбиљно приступио и филозофски тематизовао појам отуђења. Лудвиг Фојербах и Карл Маркс су даље експлицитно разрадили појам отуђења, те се зато са правом истиче да су њихова схватања полазна тачка за сваку анализу отуђења у савременој науци и филозофији.

1. *Хегелово схватање отуђења.* — Познато је да Хегелова идеалистичка филозофија представља један изузетно сложен, свестран и у себи доследно логичан мисаони систем, који претендује да потпуно обухвати и сасвим изнова стваралачки интерпретира сва подручја праксе и теорије, целокупни свет, његову суштину и појавне облике. Одговорити укратко на питање где је место и у чему је суштина проблема отуђења у том систему, није ни мало лако.

Срж Хегелове филозофије је апсолутна идеја (апсолутни дух, бог) која отеловљује у себи све што јесте. Значи, Хегелово схватање света је монистичко-идеалистичко: суштина света је идеја, а не нешто реално. Али, те идеје реално нема. Она није збир чврстих ствари или некаквих унапред датих својстава, (као што је то, случај са својствима бога у Библији). Напротив, апсолутна идеја је апстрактна (ништа) те као таква она се нужно ослобађа, излази из себе и материјализује се, ни из чега постаје нешто стварно, реално. Ван стварног света идеја, иако идеална по свом бићу, није ништа, те да би се остварила мора да постоји реалност у коју се она отуђује. Свет, дакле, омогућава остварење апсолутне идеје. При томе се он све више прожима идејом, спиритуализује, тако да ће се на крају идеја, дијалектички развијајући саму себе, потпуно остварити (4).

Ово остварење (реализација) апсолутне идеје врши се на тај начин што се она непрекидно налази у кружном процесу отуђења и разотуђења. Наиме, апсолутна идеја је одређена у свету (за Хегела је ово одређење исто што и отуђење) а из те самоотуђености у природи она се може вратити к себи једино преко коначног духа, човека. Јер, коначни дух спознајући природу бива свестан самог себе, а тим и дела апсолута. Значи са отпочињањем људске историје, са човековим спознавањем апсолутне идеје, отпочиње светско-историјски процес разотуђења (самоспознаје) апсолутне идеје. Средство (органон) тог разотуђења јесте човек и тзв. „позвани народи“ чију улогу Хегел посебно анализира у својој „Филозофији историје“.

(4) Ова мисао је слободна интерпретација излагања проф. Лукића у оквиру курса из Филозофије права на Правном факултету у Београду.

Међутим, није само својство апсолутне идеје да се отуђује (опредмеђује). Та судбина прати и човека. Као што се апсолутна идеја отуђује у природи, исто тако се и човек, изражавајући се кроз своју предметну делатност, опредмеђује у физичким или духовним производима те се и он, значи, нужно отуђује од самог себе. Посебно треба истаћи да је, по Хегелу, прави смисао човековог постојања као коначног духа, управо, у постизању пуне спознаје апсолута. Тим чином он остварује своју људску суштину. У противном, уколико не спознаје апсолут, он се своди на пуко, испразно животарење, отуђујући се од своје суштине, те је утолико и као такав само-отуђен човек (5).

Из свега овога намеће се један двоструки закључак. Њега је формулисао и сам Маркс који је, истичући огромни значај Хегелова схватања отуђења, истовремено указао и на недостатке и ограничење у том схватању.

Први недостатак у Хегеловом схватању отуђења последица је ограничености његовог филозофског система у целини. Наиме, све противречности грађанског друштва које је Хегел генијално уочио и филозофски домислио, бивају разрешене у оквиру чисте мисли, у оквиру спекулативне апстрактне филозофије која и сама није ништа друго до једна сфера отуђености. Хегел, дакле, покушава превазићи отуђење, али на отуђен начин.

Други недостатак је везан за Хегелов став да је свако опредмеђење исто што и отуђење. Јер, он сматра да апсолутна идеја, опредмеђујући се у природи, отуђује се од себе саме. Исто важи и за коначни дух, човека који се, опредмеђујући се у својим физичким или духовним производима, нужно отуђује од самог себе. Маркс је нарочито критиковао овај Хегелов став и, као што ћемо касније видети, својим схватањем превазилажења отуђења човека и ставом да се човек потврђује као човек, управо својом свестраном, стваралачком и слободном практичном делатношћу, он је одлучно одбацио ову Хегелову конструкцију да је свако опредмеђење нужно и отуђење.

Упркос овим недостацима треба ипак истаћи да је Хегелова анализа појма отуђења утрла пут каснијим схватањима овог проблема и непосредно утицала на Марксову концепцију о отуђености човека и класном друштву.

2. *Фојербахово схватање отуђења.* — Ток Фојербахова развитка јесте ток једног, додуже, никад не ортодоксног хегелијанца — ка материјализму, који је на једном ступњу обавезно морао раскинути са идеализмом (6). Ова Енгелсова констатација потврђује се и у Фојербаховом схватању отуђења. Као и Хегел, и Фојербах сматра да човек може бити отуђен од самог себе. Међутим, Хегелова теза да природа није ништа друго до само отуђен облик апсолутног духа, и даље, да је човек само моменат тог апсолутног духа у процесу разотуђења — за Фојербаха је неприхватљива. Она противречи његовом основном, иако не чврсто заснованом убеђењу да је: „... Материјални свет који чулима опажамо и

(5) Упоредити: Гајо Петровић: наведено дело стр. 172.

(6) Ф. Енгелс: „Лудвиг Фојербах и крај класичне немачке филозофије“. Култура, Београд 1947. стр. 23.

коме и сами припадамо једини је стварни свет... Није материја производ духа, него је сам дух само највиши производ материје" (7).

Зато је схватљив тај „коперникански обрт“ који чини Фојербах у односу на Хегела. Човек није самоотуђени апсолутни дух (бог), већ, напротив: бог је самоотуђени човек! Као што се то јасно види у религији: бог није ништа друго него човекова суштина и човеков свет који се отуђује од човека, тј. не остварују на земљи, те се зато дивинизирани уздижу на небо. Значи, човек је отуђен не због тога што не спознаје апсолут или стога што се опредмећује, него због тога што није у стању да своје битне особине реализује на земљи већ их приписује једном свемогућем бићу на небу — богу. „Личност божија је само личност човекова, пројектована и остварена у пољу имагинације“. (Л. Ф. „Суштина хришћанства“). А оно што је остало јесте осиромашени и деградирани грешни човек који своја људска својства доживљава као туђа, божија.

Из овако схваћеног отуђења човека Фојербах као логичну консеквенцу извлачи могућност разотуђења човека која се састоји у простом укидању те отуђене човекове имагинарне слике, бога. Овде се, види ограниченост Фојербаховог материјализма: немогућност да сагледа друштвено-економске факторе који су условили отуђење човека. То је велики недостатак у Фојербаховом схватању отуђења. Ипак, основна слабост у његовом схватању јесте у крутом сужавању проблема отуђења, који постоје у разним сферама човековог живота, на искључиво религиозно отуђење.

Марксова је заслуга што је критикујући Фојербахово схватање указао на ограниченост ове својеврсне редукције. Он је прихватио Фојербахову критику религиозног отуђења али само као један вид иначе многобројних облика човекова отуђења.

3. *Марксово схватање отуђења.* — а) *Проблеми у вези са интерпретацијом Марксова схватања отуђења.* Иако се често дотицао проблема отуђења и његове суштине, Маркс га није систематски разрадио, још мање потпуно дефинисао. То је судбина многих његових мисли. Јер, он није покушавао своја схватања излагати као систематске целине, оптерећивати их и гурати у круте оквире довршеног теоријског система. На примеру Хегела он је јасно схватио ограниченост довршених мисаоних система као спекулативне конструкције која спутавајући дијалектичко мишљење, онемогућава садржајно стварно развијање сазнања (8). Отуда су многи закључци о идеји отуђења и ослобођења човека несистематски, често само имплицитно садржани у његовим радовима. Многе од тих закључака нам је наметнуло наше време у којем те Марксове идеје крче пут ка свом оживотворењу и практичној афирмацији.

То је и разлог што се одмах на почетку тумачења Марксовог схватања отуђења сусрећемо са противречним ставовима. Две су крајности. Или се сматра да је проблем отуђења централни проблем марксистичке мисли, или се мисли да то уопште и није проблем, већ нека врста бун-

(7) Исто, стр. 23

(8) Вељко Кораћ: „Марксово схватање човека, историје и друштва“ БИГЗ, Београд, 1971, стр. 7.

цања тзв. „младог Маркса“, који се још није ослободио хегелијанске грознице. Ове крајности нису нимало случајне и, мислим да неће бити сувишно, за анализу главног проблема, да се осврнем на њихове узроке у нади да ће се тиме прекинути многи неспоразуми.

1. — За прве тумаче Маркса, оне од којих се он сам оградио изјављујући да није „марксист“, као и за представнике различитих варијанти ревизионизма, догматизма и дијаматизма, карактеристично је ово друго схватање. Крајње поједностављено, ту се поставља теза о „младом Марксу“ који је до својих првих економских радова у фази интелектуалног сазревања и осамостаљивања, те зато, све што је он тада створио, недовољно је оригинално тражење свог пута, оптерећено присуством Хегела и сувишним филозофирањем. Као последица оваквих схватања многе су Марксове идеје, а међу њима нарочито ова о отуђењу и разотуђењу, остале ван видокруга ових марксиста. Они су усредсређени на „једино вредне“ касније радове „зрелог Маркса“ који је економиста пре свега. То је разумљиво, јер је период од краја XIX и цела прва половина XX века, па и даље, време великих потреса у којима човек не само да није представљао највишу вредност већ је, напротив, отргнут од бога, постао безначајно „зрно песка“⁽⁹⁾ с којим су се поигравали вихори најразличитијих сила: почев од светских ратова, па све до моћне државе и харизматских личности.

Поменути марксиста су тражили одговоре на питања које је ово време постављало, те су у Марксовом економском учењу, које су претходно вулгаризовали и свели на економски детерминизам, пронашли ону силу која ће, сама по себи, избацити то беспомоћно „зрнце песка“ на острво среће. А за његов угодни живот, без противречности и отуђења, они су се потрудили да му у три лекције испредају: прво, о трима принципима материјалности света, који нас окружује; друго, о четири принципа дијалектике којима се разрешавају све противречности у том једноставном свету; и треће, о етапама класне борбе, (тј. о пет друштвено-економских формација), кроз које пролази људско друштво до свог ослобођења⁽¹⁰⁾.

(9) Метафора која се често сусреће у делима представника филозофије егзистенције.

(10) За илустрацију овог парадоксалног закључка нека послужи начин како Марксово схватање отуђења интерпретира проф. отац Мијо Шкворц, професор филозофије на Теолошком факултету у Загребу, желећи показати да нас и сам марксизам „води у крило божанства“. Наиме: „... Но, ми смо ради данашње људске заузетости правца и стварне оријентације желећи показати да нас заправо највише свијет вриједности, што их толико наглашава и кришћанска и некришћанска филозофија, на примјер марксизам, води у крило самога божанства. Хтио бих само напоменути што се тиче Маркса, да је у свих својих пет гласовитих алијенација или отуђења бранио човјекове вредноте и мени се чини да је неке од њих изванредно одбранно, готово сас до оне посљедње. ... И ми кажемо да је он неке ствари изванредно добро ухватио. Он је човјека хтио спасити од политичке тираније, од политичке алијенације, и добро је то учинио, јер човјек мора бити слободно одлучујуће биће. Он га је хтио спасити социјално од класних душмана, значи човјека као човјека — јако добро, и ми сви данас пледирамо за то. Он га је хтио спасити од економске алијенације, значи као произвођача с обзиром на плодове рада, на само дјеловање, природу и другог човјека — аферим, то је све у реду. Он га је хтио спасити од филозофске алијенације а то значи од таквих кривих система који му неће свијет право догумачити, јер је сам.

Тиме се Марксов дијалектички материјализам, сужен на бирократски одабране цитате, претворио у библијско слово које смо, научивши напамет, у стању да решимо све противречности и остваримо своју људску бит.

Овакве ставове у потпуности је демантовала сама социјалистичка пракса, при чему не мислим на грубе деформације социјализма (стаљинизам и сл.) већ на нужне, наслеђене и нове форме отуђења које су присутне у досадашњем развоју свих социјалистичких земаља.

2. — Што се тиче оног схватања по којем је проблем отуђења централни проблем Марксове мисли, чини ми се да је оно било прво заступљено у буржоаској теорији од стране схоластичких тумачења Маркса а касније и знатно шире. Овде је у суштини реч о једној другој врсти редукционизма, свођењу Марксових основних схватања о човеку, друштву у историји, не на вулгарно-материјалистички економизам, него на апстрактно филозофирање о облицима отуђења. На тај начин је постигнут двоструки циљ. С једне стране, ампутирана је бит и животност марксизма која се указује само у његовој интегралности, чиме је отупљена његова револуционарна оштрина, а конструктивна критика свега постојећег и изнаглажења путева за превазилажење лошег у том постојећем — сведена је на схоластичко спекулисање о немоћи човека и стварној непремостивости јаза отуђености. С друге стране, тако осиромашена Марксова мисао не само да је учињена лакше рањивом већ је послужила као штит и мач најразличитијих теорија и интереса, претварајући се често у свој антипод (11).

Марксистичкој теорији данас тек предстоји напор да све ове тежње у тумачењу Марксова схватања отуђења подвргне темељној анализи и критички преиспита. Извесно је, да би у низу модерних буржоаских теорија које свој корак са временом одржавају поштапајући се о марксизам, било могуће и за њихове марксистичке фразе веома јасно описати ускогрудне интересе који су, не ретко, сасвим супротни темељним поставкама марксизма (12).

рекао исправну мисао да је боље свијет променити на боље него ли га тумачити. А онда је хтео човека спасити од религиозне алијенације према ономе како је он могао тада у својим приликама схватити религију, а то значи ослободити човека од невидљивих утвара, од оног фојербаховског вампира што му сише крв и приближити га видљивим историјским практичним задацима. Па уколико он Бога сматра да је вампир који сише крв, ја му први пљешћем и кажем: „Треба човјска ослободити од оваквог вампирског отуђења“. И према томе је Маркс као и кршћанин хтио човјеку стварно ставити пред његов животни доглед тај велики свијет вриједности за који се ја као теистички мислац увијек залажем и које сам хтио истакнути . . . ” „Марксист и кршћанин”, Praxis, 1969, стр. 34—35.

(11) Опширније о томе: Roger Garaudy: *Marxisme du XX siècle*, Paris 1966, стр. 14.

(12) В. Влаховић је у једној расправи указао на значај овог проблема: „Другови који су пратили савремену њемачку политичку и филозофску мисао могли су запазити да она у оквиру проблема алијенације покушава да оправда све оно што се збило у другом светском рату и да отклони одговорност фашизма за злочине у том рату. *Наша марксистичка мисао, чини ми се, не показује знаке борбености да разоткрије позадину таквих „теорија“ и да објасни суштину одређеног начина мишљења која су марксизмом немају везе а понекад се прихватају као „доста интересантна теорија“.* (Подвукао Ј. Т.). „Маркс и савременост”, бр. 2, 1964, стр. 593.

Треба приметити да је у радовима неких наших марксиста последњих година све изражајнија тежња да у центар Марксове филозофије ставе проблем отуђења. Не упуштајући се у то колико су ове тврдње засноване на аутентичном марксизму, треба само указати на очигледну везу која постоји између ове тенденције и централног проблема у развоју социјализма у Југославији: изградње друштвеног самоуправљања као пронађеног пута за ослобођење човека у савременом друштву.

*
*   *
*

Све ово указује колико је опасно покушати марксистички разрадити проблем отуђења на основу разних тумачења Маркса. Запади бисмо у тешко помирљиве противречности. Други могући пут: анализа аутентичних Марксових текстова о отуђењу, расутих по целом његово делу, и извлачење цитата као аргумената, водили би сличном противречном закључку. Не само због тога што Марксово схватање отуђења није систематски изложено већ и због тога што се при површној анализи може закључити да Маркс у појединим својим радовима има сасвим супротне ставове о отуђењу. На пример, упоређујући ставове у „Економско-филозофским рукописима“ и „Немачкој идеологији“ неки аутори су извукли крајње проблематичан закључак. „Марксово мишљење о алијенацији није било увек и посве једнако“ (13). Због чега је „излагање право Маркса о овом проблему могуће само као интерпретација.

Због ових противречности ни један од поменутих путева не води сигурно постављеном циљу: теоријски целовитом обликовању проблема отуђења. Тек предстоји напор да се пронађе метод који ће нас приближити том циљу. Мишљења сам да решење овог проблема треба тражити у средини између поменутих крајности. Наиме, неопходно је кретати се средином између ова два могућа пута и, с једне стране, чврсто се држати аутентичних ставова Маркса и Енгелса, а с друге стране, имати слуха за касније и савремене интерпретације Маркса које су израз степена развоја и стања научне и друштвене свести. На тај начин бићемо у могућности да, усвајањем основних принципа Марксове мисли који су у складу са актуелним стањем научне свести — сопственим напором учинимо корак даље у марксистичком решавању и осмишљавању проблема света у којем живимо. Тиме марксизам, односећи се критички према свету и себи самом, остаје отворен за будућност и осигурава сопствени напредак.

(13) „Теорију отуђења Маркс је скицирао у својим радовима који су објављени у „Њемачко-француским годњашњацима“, а широко је развио у „Економско-филозофским рукописима“; међутим, већ у „Њемачкој идеологији“ он и Енгелс врло критички говоре о отуђењу, самоотуђењу, човековој суштини, људској природи, тако да изгледа као да они ту теорију наједном одбацују. У „Њемачкој идеологији“ они тврде да су филозофи схватајући људску историју као процес човекова самоотуђења, претварали читаву историју у процес развитка свјести. То би значило да је теорија отуђења идеалистичка. Међутим, ако пажљиво читамо „зреле“ Марксове радове открићемо да је „одбачена“ теорија отуђења у њима присутна не само имплицитно него и експлицитно, и не само садржајно него и термилошки. Тако се у III тому „Капитала“ говори о отуђењу и о „људској природи“ која треба да се реализира у будућем рационално уређеном друштву“. (Гајо Петровић, „Филозофија“, 1959, бр. 3—4, стр. 34).

Отуда се овај *аутентични отворени марксизам* намеће као најпогоднији пут до циља који је овим радом постављен.

б) *Шта је у суштини отуђење човека и зашто до њега долази?*
 1. — Питање које се одмах намеће у вези са Марксовом теоријом отуђења јесте: шта у суштини значи отуђење, односно самоотуђење и шта је то отуђен човек? Но сама синтагма „отуђен човек“ садржи у себи једну замку. Наиме, кад кажемо, отуђен човек, или човек се отуђује већ се питамо: од чега?, и можемо да западнемо у грешку, да не говоримо о човеку самом већ о нечем другом од чега се човек отуђује (о богу, идеји човека, људској природи и сл.) (14). Да бисмо то избегли треба одмах напоменути да под појмом отуђен човек подразумевамо човека који се отуђује од себе самог, прецизније од своје људске суштине коју Маркс назива човеково генеричко биће. Према томе, да бисмо одговорили на постављено питање шта у суштини значи отуђење, неопходно је претходно одредити појам човековог генеричког бића (15).

Мада се с разлогом може сумњати у могућност процизног одређења појма генеричке суштине човека, а о дефинисању да и не говоримо, због његовог дијалектичког карактера и опасности да западнемо у идеалистичке или морално-постулиране позиције, ипак ће нам радна дефиниција појма човекова генеричког бића коју налазимо у Марксовим текстовима, бити неопходна. Но, човекову суштину не смемо схватити механички. Она није нешто што је заједничко свим људима и што они стичу самим рођењем. Још мање је то идеалистички постулирана човекова прошлост или будућност како је виде идеалисти, односно утописти (16).

Војин Милић је у свом раду „Идеја отуђења и савремена социологија“ подробном анализом Марксових ставова и непосредно из њих, извукао следећи закључак о Марксовом схватању човекова генеричког бића: „Човек је пре свега природно биће које као и животиња мора непрекидно задовољавати низ својих физиолошких потреба. Те потребе, као што су јело, пиће, размножавање, стан, одело и слично Маркс назива његовим „животињским функцијама“... али у њима се не састоји његово генеричко биће“ (17).

Оно што је човеку специфично људско, у чему се састоји његово генеричко биће, јесте у следећем:

1. Човек је делатно (самоделатно) биће које се само и једино остварује путем своје стваралачке практичне делатности.

2. Пошто човек своја људска својства може у пуној мери испољити само у слободној, свесној делатности — „свест и слобода су најдубље специфично људске особине човекове по којима се он највише разликује од животиња“ (18).

(14) Опширније о томе: М. Кангрв „Хуманизам и социјализам“, „Проблем отуђења у Марксовом делу“, „Напријед“, Загреб, 1963, стр. 85.

(15) „Марксова идеја отуђења може се стога разумети само ако се схвати смисао његовог појма човековог генеричког бића“ (В. Милић, „Хуманизам и социјализам“, стр. 91).

(16) О метафизичком и религијском дефинисању људске суштине видети: Хенри Лефевр: „Марксизам“, „Култура“, Бгд. 1961, стр. 40.

(17) Војин Милић: „Хуманизам и социјализам“, „Напријед“, Загреб, 1963, стр. 91.

(18) Исто, стр. 92.

3. Трећа карактеристика човековог генеричког бића јесте универзалност. „Универзалност човекове практичне делатности и естетски момент који се у њој појављује могли су се развити само због тога што је та делатност изгубила инстинктиван карактер и престала да буде рефлексна условљена непосредним биофизиолошким потребама”.

4. „Марксово схватање генеричког човековог бића врхуни у идеји о свестраном и целовитом бићу. Човек производи своје свестрано биће на свестран начин, дакле, као тоталан човек” (19).

5. Мислим да В. Милић пропушта да укаже на још једну битну карактеристику човекова генеричког бића: друштвеност. За Маркса човек је друштвено биће праксе. Уз то треба подвући да ова специфична људска својства не смемо схватити статички, већ у динамичном мењању и развоју.

Према томе, пошавши у излагању Марксовог схватања отуђења од разматрања његовог појма генеричког људског бића, В. Милић је аргументовано потврдио да је „Маркс сматрао да је, за испољавање и развој онога што је у човеку људско, неопходно да буду задовољене његове основне биофизиолошке потребе, а да се *генеричко у човеку састоји у свесној слободној и свестраној самоделатности* било да је она усмерена према природи или да је друштвена... У тумачењу појма генеричког човековог бића сједињено је, дакле, натуралистичко и хуманистичко схватање човека, а, као што је познато, Маркс на више места истиче да је сједињавање натурализма и хуманизма основно обележје, а можда и највише достигнуће, његовог антрополошког становишта” (20).

Пошто смо одредили појам човековог генеричког бића, сада је могуће дати прихватљив одговор на постављено питање о суштини отуђења човека.

Отуђење је стање у којем се човек не реализује као свесно слободно и свестрано стваралачко биће праксе, јер његови материјални и духовни производи не припадају њему и од њега се осамостаљује у стихијну слепу силу која га подјармљује.

Отуђен човек је онај који у таквом стању губи или уопште не остварује историјски створене, специфично људске, могућности свог генеричког бића.

2. — Овај одговор иако не претендује да да дефиницију суштине отуђења, остаје у великој мери непотпун. Ићиме се проблем отуђења више рационално поставља него што се решава, јер остаје отворено питање како и због чега човек губи особине, или не успева да оствари могућности свог генеричког бића.

Одговор на ово питање дао је сам Маркс. Он узроке отуђења тражи, пре свега, у *производној области*. То је и сасвим разумљиво кад се има у виду огромни значај који Маркс придаје човековој практичној, производној делатности у свом схватању човекова генеричког бића.

(19) Исто, стр. 93.

(20) Исто, стр. 95.

У „Економско-филозофским рукописима“ Маркс разликује четири вида отуђења:

1. *Отуђење од производа своје делатности* која постаје независна слепа сила:

„Предмет произведен радом, његов производ, супротставља се њему као *туђе биће*, као, *сила независна* од произвођача. Производ рада јест рад који се фиксирао у једном предмету, који је постао ствар, то је *опредмеђење* рада. Остварење рада јест његово *опредмеђење*. Ово озбиљење рада појављује се у национално-економском стању као *обстварење* радника, *опредмеђење* као *губитак и ропство предмета* присвајање као *отуђење, као оспољење*“ (21).

Производ рада се отуђује од произвођача, јер не припада њему као творцу. Он губи над њим контролу чим га је произвео, а сусрешће га на тржишту као *туђ производ* до кога може доћи само посредно (новцем). Производ присваја нерадник с циљем да увећа своје лично богатство и друштвену моћ. Но и он га мора отуђити од себе, изнети на тржиште и предати неизвесној судбини његових стихијних закона. А са њиме од предаја и своју властиту судбину, јер од судбине робе на тржишту зависи и његова егзистенција као капиталисте.

Крајња последица отуђења од производа своје делатности јесте парадокс да:

„Радник постаје утолико сиромашнији уколико производи више богатства, уколико његова производња добива више на моћи и опсегу. Радник постаје утолико јефтинија роба, уколико ствара више робе“. (Исто: 245).

Није потребно много напора па да се у овим радовима уочи идејна нит која ће касније послужити као окосница за низ студија „зрелог Маркса“.

2. *Отуђење од саме радне делатности:*

„Али отуђење се не показује само у резултату, него и у *акту производње*, унутар саме *производне делатности*. Како би се радник могао *туђе* супродставити производу своје делатности, ако се у акту производње сам себи није отуђио: производ је само *resime* *дјелатности, производње*“. (Исто, стр. 248).

Његова радна делатност постаје раднику наметнуто „*нужно зло*“, борба за биолошки и економски опстанак. А људски рад, који се од животињског рада разликује по томе што је свесна, сврсисходна и слободна делатност, уместо да постане афирмација генеричке суштине и извор стваралачког задовољства што хуманизира природу и осмишљава људске односе — претвара се у извор мрцварења, патње и зла. Разлог

(21) Маркс — Енгелс: „Рани радови“, „Напријед“, Загреб, 1967, стр. 246.

томе су, пре свега, организација производње и друштва у класном друштву, где је, у условима поделе рада и бирократски организоване државе, човек сведен на обичан точкић фабричког или државног строја (22).

3. *Отуђење од свог лудског родовског бића* које, као што смо видели, чини свесна, слободна и сврсисходна делатност човека:

„...Будући да отуђени рад човјека 1. отуђује природу, 2. самог себе, његову властиту дјелатну функцију, његову животну дјелатност, он човјеку отуђује *род*; он му *родни живот* чини средством индивидуалног живота.

...Отуђени рад чини, дакле, 3. *човјекову родну суштину*, како природу, тако и његову духовну родну моћ, *њему туђом суштином, средством његове индивидуалне егзистенције*” (исто, стр. 250—252).

4. *Отуђење човека од човека*

„Непосредна конзеквенција тога, што је човјек отуђен производу свога рада, својој животној дјелатности, својој родној суштини, јест *отуђење човјека од човјека*. Ако се човјек сам себи супротставља, онда се њему супротставља *други човјек*”. (Исто, стр. 252).

Отуђење предмета рада и самог рада у стварности се мора изразити у томе што ће тај рад као туђа делатност и туђи производ припасти неком другом бићу. Којем?

„Туђе биће коме припада рад и производ рада, у чијој се служби налази рад и за чије уживање постоји производ рада, то биће може бити само *човјек* сам. Ако производ рада не припада раднику, ако је њему насупрот туђа сила, онда је то могуће само због тога што припада неком *другом човјеку изван радника*. Ако је његова дјелатност за њега мучење, онда она мора бити *ужитак* некоме другоме и животна радост некоме другоме. Само човјек сам може бити та сила над људима а не богови, не природа”. (Исто, стр. 253).

Све ове видове отуђења сусрећемо и у каснијим Марксовим радовима, нарочито у „Капиталу”, где је на низу места студиозно продубљена критика отуђеног рада, започета још у „Раним радовима”. (На пример, објашњење капитала као акумулираног вишка вредности, закон акумулације капитала и осиромашење радничке класе као и драстичних форми отуђења до којих доводи фетишки карактер робе, конкуренција, експлоатација итд.).

Ова отуђеност човека у производној сфери чини основу осталим облицима отуђености у свим осталим областима људске делатности. Наиме, у различитим областима друштвеног живота као последица тог отуђења настају разне друштвене творевине које, отуђене од човека,

(22) К. Маркс, „Капитал”, „Култура”, Београд, 1947, том I, стр. 289.

владају њиме и подјармљују га. То се најјасније види у политици и политичким институцијама. Учествојући у политичким процесима човек нужно подлеже деловању различитих политичких фактора (државе, политичке партије, идеологије и др.) који се, иако су његова сопствена творевина, осамостаљује у својеврсну силу која влада над њим. На тај начин држава као институционализовани облик политике, настала ради измене непроменљивих друштвених противречности и очувања друштва — истовремено је и најизразитији инструмент политичког отуђења. Она се наспрам друштва односи „спиритуалистички као небо према земљи”. У таквом друштву човекова личност је поцепана. Он је приморан да води двоструки живот *homo duplex*. Док је потпуно изван јавног живота он се јавља као егоистични појединац (*homo privatus*), а чим се појави у јавном животу од постаје апстрактни грађанин (*homo politicus*).

3. — Овим је прецизно дат одговор на питање како долази до отуђења човека. Међутим, потпуни одговор на питање зашто и због чега долази до тог отуђења није сасвим прецизиран, те нас помало оставља у дилеми. Мислим да је разлог томе што Маркс, на први поглед, недовољно прецизира своје становиште, те се чини да он то питање, на последњим страницама поглавља „Отуђени рад” више поставља него што решава.

„Како човек долази до тога да свој рад оспољује, отуђује? За рјешење задатка добили смо већ много тиме, што смо питање о *поријеклу приватног власништва претворили* у питање о односу *ослобођеног рада* према развитку човјечанства”. (Исто, стр. 257).

На једном месту Маркс чак каже: „Стога је позитивно укидање *приватног власништва* као присвајања *човекова живота* позитивно укидање сваког отуђења, дакле, повратак човјека из религије, породице, државе итд. у своје *људско, тј. друштвено постојање*”. (Исто, стр. 276).

Отуда су неки марксисти извукли један крајње проблематичан и једностран закључак ⁽²³⁾ „Отуђење производа рада, отуђење рада, отуђење човека од човека као *резултат приватне својине* чини основу свим осталим облицима отуђења: отуђењу државе, отуђењу религијске, моралне, политичке и идеолошке свести” ⁽²⁴⁾ (подвукао Ј.Т.). Или пак, полазећи од Маркс-Енгелсовог става у „Немачкој идеологији” да су се „људи ослобађали у оној мери у којој су им то прописивале и допуштале постојеће производне снаге” — свели су питање човекове слободе и разних видова отуђености на чисто економски терен. То би значило да је отуђење чисто и једино економски феномен, који ће ишчезнути самим актом укидања приватне својине.

(23) На пример, С. Стојановић закључујући да је: „Маркс очекивао да ће са прегазилажењем приватне својине нестати свако отуђење” приписује Марксу оно што он није мислио и, управо, на том моменту заснива своју критику Марксовог схватања о значају позитивног укидања приватне својине за ослобођење човека. „Између идеала и стварности”, „Просвета”, Београд, 1969, стр. 39.

(24) Братислав Петровић „Савремена филозофија”, Рад Бгд. 1970, стр. 43.

Чини ми се да се ту објашњење узрока отуђења човека не само поједностављује већ окреће на главу. Наиме, тврдња да је приватна својина узрок отуђења рада, не само да се не оснива на Марковом становишту већ му је сасвим супротно. У „Економско-филозофским рукописима“ он објашњава:

„Дакле, помоћу отуђеног, ослоњеног рада, радник производи однос човека према томе раду који је раду туђ и који се налази изван рада. Однос радника према раду производи однос капиталиста према раду, или како се иначе назива послодавца. *Приватно власништво* је, дакле, производ резултат, нужна конзеквенција *ослоњеног рада*, спољашњег односа радника према природи и према самом себи“ (Исто, стр. 255).

Смисао је сасвим јасан: приватна својина није узрок већ *последица* отуђеног рада, исто као што ни богови првобитно нису узрок већ последица религиозног отуђења. Тек касније, тај однос условљености постаје узајаман (Исто, стр. 257).

Зато не би требало да збуњује што приватна својина на средствима за производњу настала као последица процеса отуђења рада, као његов материјални супстракт, поприма самостално дејство и сама постаје основа разних видова отуђености човека у друштву. Јер, приватна својина је основ класног груписања, појаве државе, политике, идеологије и других политичких феномена који, иако су човекове творевине, постају својерсни „господари“ над њим.

За Маркса значи нема дилеме: у питању *карактера рада* а не у питању приватне својине садржан је основни узрок човековом отуђењу. Превазилажење друштвено-економских услова у којима се раба отуђени рад једини је пут који води ослобођењу човека. Свакако да је укидање приватне својине значајан корак и битан предуслов на том путу. Али, велика је илузија да са укидањем приватне својине нестаје и услова за отуђење човека. Ову чињеницу потврђују и савремена социјалистичка друштва у којима се чине тек први кораци ка превазилажењу отуђености човека. Различити облици отуђења које сусрећемо као последицу општег отуђења човека у модерном индустријском друштву, показују да се овај проблем и данас јавља као један од најактуелнијих проблема савременог човека и савременог друштва, пре свега, социјалистичког (25).

Отуда изложене Маркове идеје о отуђењу човека садрже своју пуну вредност и данас, не само за капитализам већ и за социјалистички свет, као критика и као (циљ идеал) коме треба тежити: превазилажење отуђења човека.

(25) Упор. Братислав Петровић: „Феномен отуђења је још изразитији у условима друге индустријске револуције. Поцепаност људске личности, деформисаност међуљудских односа, размрљеност човековог рада, усамљеност људске личности и деперсонализација — то су основне карактеристике положаја личности у савременом класном (граванском) друштву“. („Савремена филозофија“, „Марксизам“, „Рада“, Београд, 1970, стр. 43).

Предраг Вранички: „Егоцентризам, разни облици иживљавања, подвајања личности на официјелну и приватну и разне друге моралне аберације које из тога произилазе само су облици алијенације човека у социјализму“. („Маркс и савременост“ бр. 2, 1964, стр. 486).

II. Карактер отуђења и могућности ослобођења човека

У досадашњем излагању указано је да, насупрот метафизичком и религијском схватању појма отуђења, Маркс му је дао дијалектичко-рационални и изразито позитивни (материјалистички) смисао. Ослободивши га метафизичких и мистичних тумачења он је проблем отуђења спустио на земљу и сагледавао га у свим областима човекова практична живота. На тим основама израсла је Марксова бескомпромисна критика класног друштва у којем је човек отуђен. Пре свега, то је критика отуђеног рада, који у тим условима (подјармљен и експлоатисан те зато одвратан попут куге) постаје пуко средство људске egzистенције. Одатле произилази Марксова критика целокупног друштвеног живота отуђеног друштва разједаног класама и отргнутог од себе сама, претвореног у политички живот и независне слепе силе које се постављају изнад друштва и господаре људима.

Стога је појам отуђења човека једно од најзначајнијих категорија у марксистичкој критици капитализма и класног друштва уопште. На основу тога намеће се закључак да је за Маркса основни смисао људских напора: борба за укидање класног друштва и стварање таквог друштва (комунизма) у којем ће бити могуће превазилажење отуђења човека. Но да ли је остварење овог циља (идеала) уопште могуће?

Одговор на ово питање зависи од схватања карактера отуђења човека. Они који сматрају да је отуђење битно својство човека, дају негативан одговор на ово питање. Пошто су корени отуђења у самој суштини човека, човек је нужно осуђен на отуђеност коју никако и никада не може превазићи⁽²⁸⁾. Насупрот њима, они који отуђење схватају као историјску фазу у непрекидном процесу ослобођења човека, дају позитиван одговор. Овој групи схватања припадају и класици марксизма. Маркс је отуђење човека сматрао његовом иманентном карактеристиком само у класном друштву. Стога се човек јавља у читавој класној историји коју он назива *предисторија* нужно као отуђен човек. Међутим, са превазилажењем класног друштва, и стварањем слободне друштвене заједнице (комунизма) биће могуће превазилажење отуђења човека.

„Тај комунизам као довршени натурализам = хуманизам, као довршени хуманизам = натурализам, он је *истинско рјешење сукоба* човјека и природе, човјека и човјека, рјешење борбе egzистенције и суштине, између опредмећивања и само-потврђивања, између слободе и нужности, између индивидуе и рада. Он је рјешена загонетка историје и зна се да је он то рјешење”. (Исто, стр. 275).

(28) Многобројна су схватања која експлицитно или имплицитно заузимају овакав став, поменимо само неке мисли главних представника, данас веома актуелне, филозофије egzистенције: „Човек је недопевана мелодија” Сартр (Sartre), „Човек је искра што искаче из мрачног жарјела свемирске локомотиве и руши се у мрачни трбух свемирског котла”, „Човеков живот је залет у смрт” (Хајдегер (Heidegger)).

Овакав Марксов став је изазивао, и данас изазива, низ спорова. Поменимо два типична. Светозар Стојановић у њему налази „утопијске елементе Марксове скице комунизма” и „местимично напуштање дијалектике”. (27) Гајо Петровић поставља претходно питање о могућем крају отуђења (о тоталној дезалијенацији) и даје експлицитан одговор да апсолутна дезалијенација није могућа. „Она би била могућа само када би човечност била нешто што је једном заувек дано, непроменљиво. ... Могућа је само релативна дезалијенација ... Могуће је створити у основи неотуђено друштво које би стимулирало развој неотуђених, доиста људских појединаца” (28).

Недостатак првог схватања јесте у томе што ослобођење човека од отуђености схвата као вечити процес усавршавања човека и савладавања природе, а комунизам као бесконачан процес. Међутим, процес ослобођења човека, као што смо видели, састоји се у превазилажењу оних друштвених односа у којима се човек подјармљује и не успева да оствари своје потенцијалне могућности. А то ће у потпуности бити могуће остварити у комунизму. Зато за Маркса комунизам није далеки, бесконачни процес, већ догледна, на научним основама утемељена будућност, за коју се човек већ данас мора борити.

Сличан недостатак у схватању разотуђења је присутан и у другом схватању. Иако је мишљење Гаје Петровића о релативној дезалијенацији, у основи, тачно, мислим, да се проблем разотуђења не може постављати на начин како то он чини: има ли или нема апсолутне дезалијенације? Ослобођење човека од отуђености није никакво остваривање неког „краја отуђења”: заувек датог и непроменљивог савршенства људске суштине. Још мање је то ослобођење човека од везе са природом. Зато мислим да је за оног ко дијалектички мисли постављање питања: има ли или нема апсолутне дезалијенације — бесмислено, јер то у крајњој линији значи стављати тачку у развоју људског друштва, тачку у коју кад стигнемо ослобођени од свих противречности (видова отпорности) скрстићемо руке и дивити се својој људској савршености. Ако се о неком „крају” хоће говорити за Марка, то није никакав апсолутни крај алијенације још мање крај историје. Он говори само о комунизму као тренутку када се укида човеково отуђење (економско, друштвено, политичко, идеолошки), као крају људске *предисторије* и почетку истинске *људске историје*. У њој ће човек у условима неограничене моћи над природом, у заједници са другим људима — бити у могућности да слободно афирмише и развија своју људску суштину.

„Комунизам се показује као негација негације, стога *збиљски*, за слиједећи историјски развојак *нуждан* моменат човјекове еманципације и повратка самом себи. *Комунизам* је *нуждан* облик и *енергичан* принцип непосредне будућности, *али комунизам није као такав циљ људског развоја — облик људског друштва.*” (Исто. стр. 287 — подвукао Ј.Т.).

(27) С. Стојановић: Наведено дело, стр. 32.

(28) Г. Петровић: Наведено дело, стр. 188.

Низ Марксових радова па чак и одељак о „Приватном власништву у комунизму” у „Раним радовима” показују да он није очекивао да ће у комунизму нестати свих противречности, да ће бити могуће тотално ослобођење човека од природе и сл. Он је само тврдио да ће људи, својом револуционарном праксом мењајући природу мењати и друштво и себе саме — створити ново друштво са високо развијеним производним снагама у којем ће човек, удружен у слободну асоцијацију произвођача, бити у могућности да услове свога живота и рада стави под своју контролу. Да од робовања раду и власти другог — постане слободни произвођач и субјект друштвеног развоја. Ако се у овом смислу схвати ослобођење човека од отуђености очигледно је да нема места закључку о Марксовој „утопији потпуног и дефинитивног разотуђења” (29).

Насупрот овим мишљењима која у Марксовом схватању превазилажења отуђења човека виде елементе утопијског или га тожоб коригују тврдњама да апсолутне дезалијенације нема, стоје супротна схватања да је потпуно разотуђење човека могуће самим укидањем капитализма. Сетимо се вулгарних интерпретација марксизма који су у отуђењу човека видели остатак капитализма који ишчезава аутоматским укидањем приватне својине и изградњи социјализма. Сама пракса у досадашњем развоју социјализма оповргнула је оваква схватања. Та пракса је недвосмислено потврдила да је у социјалистичком друштву могуће превазилажење ранијих историјских облика отуђења, али да се у њему стварају и нови облици. Према томе, отуђење у социјализму није само прости „остатак капитализма” још мање је „индивидуална лудост” (30).

Отуђење се, дакле, јавља као основни проблем који стоји на путу развоја социјалистичких односа. Историјски је задатак социјализма да тај проблем коначно ликвидира. Задатак којем социјалистичке земље до сада нису биле увек доследне.

Историјска је заслуга Југославије што је схватила значај и прихватила Марксове идеје о превазилажењу отуђења човека и на њима засновала свој позитивни програм социјалистичке изградње. Изграђујући *самоуправне* социјалистичке односе, она је пронашла свој пут који води ослобођењу човека у социјализму. Данас са сигурношћу можемо тврдити да је социјалистичка самоуправна Југославија отишла најдаље у оживотворењу Марксових идеја о превазилажењу отуђења човека. Зато су резултати друштвеног самоуправљања од ширег теоријског значаја за анализу процеса ослобођења човека у социјализму.

(29) С. Стојановић, наведено дело, стр. 32.

(30) П. Вранички: „Зато, насупрот тези о беспредметности проблема алијенације у социјализму, морамо најодлучније поставити тезу да је проблем алијенације централно питање социјализма. ... Ако се проблем социјализма не схвати као проблем докидања и превађавања наведених алијентних форми човјекова постојања, крајњи резултат може бити веома трагичан” (подвукао Ј. Т.). („Маркс и савременост”, бр. 2, 1964. година, стр. 482).

III. Друштвено самоуправљање — пронађени пут за ослобођење човека у социјализму

Видели смо да је историјски задатак социјализма да ликвидира основни проблем који стоји на путу развоја социјалистичких односа — проблем отуђења човека. Први корак који се чини у том циљу одмах после успостављања социјалистичких друштвених односа јесте: превазилажење економског и политичког посредовања којим се омогућује непосредније одлучивање произвођача и грађана, као субјеката економског и политичког живота о свим битнијим друштвеним питањима. Међутим, у досадашњем развоју социјализма овај захтев је био више програм и идеал него стварност, јер се економске и политичке одлуке доносе у име радног народа или радничке класе. Стога су могућности за учествовање произвођачких маса у доношењу друштвено релевантних одлука, још увек и у социјалистичким друштвима, веома ограничене. Још увек се недовољно схвата да се са обезбеђењем економске стабилности „витаалног минимума“ и бољег материјалног положаја маса, ни из далека не превазилази криза у отуђеном положају човека у раду и друштвеном животу у целини. Социјализам је због тога у великој мери изгубио људски лик и никакви објективни разлози то не могу оправдати. Упркос оваквим, углавном негативним, историјским искуствима, рађају се већ клице битно новог, прогресивно измењеног друштвеног положаја човека у социјализму, који прераста од објекта у самоодређујућег субјекта реализације позитивног програма друштвеног преображаја.

Један такав принцип политичког система појавио се као основни друштвени процес у југословенском друштву и у последњих двадесет и пет година дао значајне резултате који су постали предмет интересовања широм света. Југославија је захваљујући томе са крајње периферије дошла у сам центар прогресивних светских збивања. Тај политички принцип и процес друштвеног преображаја јесте — *друштвено самоуправљање*. Оно је пронађени пут који отвара широке перспективе друштвеном развоју другачијим од оних које отвара административно-технократско управљање друштвом. То је пут изградње нових друштвених односа заснованих на друштвеној својини, пут који води вишем степену историјског развоја социјализма на којем ће бити могуће ослобођење човека: спајање радног човека са условима, средствима и плодовима његовог рада, и на тај начин таквим друштвено-економским односом и положајем човека претворити га у главну покретачку снагу друштвеног напретка.

Не улазећи у, иначе веома сложену, садржину појма друштвеног самоуправљања и огромне препреке на које оно наилази у свом развоју и које често обесхрабрују изазивајући сумњу у погледу могућности његовог остварења — указују само на суштину и општи значај друштвеног самоуправљања за процес ослобођења човека у социјализму.

Пре свега, треба уочити да је *самоуправљање* идеја и принцип тековина политичке теорије социјализма а њена научна изворишта су дела

класика марксизма ⁽³¹⁾. У њима је она изражена као кристалizacionо средиште марксистичке концепције борбе за социјализам и као нужна консеквенца Марксовог схватања проблема отуђења човека. Друштвено-самоуправљање је реализација ове идеје самоуправљања класика марксизма у конкретним условима југословенског социјалистичког друштва ⁽³²⁾.

Друштвено самоуправљање је реална основа за превазилажење отуђења човека. То у крајњој линији значи: превазилажење економске и политичке отуђености радничке класе било према капиталисти и капиталистичкој држави, било према фетишизираној држави у социјализму, где је, и у једном и у другом случају, радник лишен економске и друштвене моћи. Ово ослобођење радничке класе не сме се схватити сувише уско и везивати за економску област и за отуђеност радничке класе у капиталистичком свету. Оно је то, али много више: ослобођење радничке класе у свим областима друштвеног живота.

Са практичном борбом за самоуправљање отпочела је борба за остваривање таквих односа у којима се збива ослобођење радничке класе и њених реално потенцијалних савезника од материјално-производне до духовно-културне области живота. Њено постојање субјектом посредством ње саме ⁽³³⁾.

Према томе, две битне компоненте чине суштину друштвеног самоуправљања:

1. Марксистичко схватање човека, његовог отуђења у модерном друштву и могућности превазилажења тог отуђења развијањем социјалистичких самоуправних односа ⁽³⁴⁾.

2. Историјско-материјалистичко схватање развоја друштвено-политичког система прелазног периода. Друштвено самоуправљање је у том смислу оквир за остваривање стварне социјалистичке демократије и одумирање државе — облик друштва без политичке демократије.

Овако одређена суштина друштвеног самоуправљања указује у великој мери на његов општи значај. Битно је указати на значај друштвеног самоуправљања за процес ослобођења човека у социјализму.

⁽³¹⁾ Ову тезу, која је само успутно обрађена у нашој литератури, покушао сам аргументовати у раду: „Друштвено самоуправљање као облик остваривања диктатуре пролетаријата“.

⁽³²⁾ Мислим да је и терминолошки оправдано разликовање израза „самоуправљање“ и „друштвено самоуправљање“, иако се у теорији и пракси они сматрају синонимима, због истоветне садржине, смисла и суштине феномена које означавају. Јер, док је термин „самоуправљање“ историјски старији, шири и везан за теоријске анализе тзв. идеје самоуправљања, који сусрећемо код Русоа, соц. утописта и класика марксизма — израз „друштвено самоуправљање“ се искристалисао кроз процес практичне афирмације те идеје. Он се усталио, управо у нас, да би изразио остварење поменуте идеје у специфичним условима развоја југословенског друштва. Иако је извесно да ће са развојем друштвеног самоуправљања, са његовим изједначавањем са идејом самоуправљања као теоријском концепцијом, ова разлика губити основу и нестати, ипак је до тала треба уочавати.

⁽³³⁾ Опширније о овоме: П. Врашички, „Теорија и пракса самоуправног друштва у Југославији“, Зборник радова, „Радничка штампа“, Београд, 1972. година, стр. 147.

⁽³⁴⁾ Еварда Кардељ: „Уставни основи социјалистичких друштвено-економских односа и друштвеног самоуправљања“, „О уставном систему СФРЈ“, „Комунист“ Београд 1963, стр. 26.

1. Тај значај се, пре свега, огледа у великим могућностима које друштвено самоуправљање пружа за превазилажење отуђења рада. На основу Марксове анализе „отуђеног рада“ видели смо да у капиталистичком друштву у условима најамног ропства, човек свој рад, који је његово искључиво својство (есенција) доживљава као принуду, „нужно зло“ те га зато избегава као кугу. Ово сукобљавање људске есенције и егзистенције заострава се до усјања у капиталистичком производном односу.

„Стога долази до резултата да се човек (радник) осећа само делатан у својим животињским функцијама у јелу, пићу и рабању, највише још у стану, накиту итд. а у својим људским функцијама (тј. раду) осећа се само као животиња. Животињско постаје људско, а људско животињско“ (35).

Зато је Маркс као први корак у процесу ослобођења човека у социјализму истицао укидање друштвено-економских услова који репродукују отуђење рада. Али, он је схватио да отуђење рада не ишчезава аутоматски. Због тога је критиковао социјал-демократску тезу у Готском програму: да је циљ борбе радничке класе против капитализма да ослободи рад. Јер, његов рад је делатност при којој нужно долази до повезаног деловања људи и која се остварује у оквиру друштва. Да би се рад битније промени морају се извршити револуционарне друштвене промене. У конкретном случају превазилажење отуђења рада у капиталистичком друштву је могуће тек са политичким ослобођењем радничке класе и њеним преузимањем руководеће улоге у друштву (диктатура пролетаријата). Преузимање власти од стране радничке класе неопходно је да би се укинула приватна својина и омогућило превазилажење најамног односа. Али, са овим револуционарним променама учињен је тек први корак, створени су *предуслови* за превазилажење различитих облика отуђеног рада који још увек постоји. Отуђен рад постепено ишчезава тек у *условима* високо развијеног социјалистичког друштва које за базу има друштвену својину и самоуправљање. У том смислу Маркс истиче да је Париска комунa, у којој су комунари преузели политичку власт и сами управљали привредом и друштвеним пословима „била најзад пронађени политички облик под којим се могло извршити економско ослобођење рада“ (36).

2. Са политичког аспекта посматрано друштвено самоуправљање је значајно јер ствара услове у којима ће радничка класа бити субјект мењања и развоја друштвених односа. Ово је од изузетног значаја ако се има у виду практично проверена истина да је радничка класа уз раме са својим реално потенцијалним савезницима, сељаштвом и прогресивном интелигенцијом, једина *друштвено-политичка снага* која је у стању да изврши ослобођење човека од разних видова отуђености у класном друштву.

(35) Маркс-Енгелс: „Рани радови“, стр. 249.

(36) Маркс-Енгелс: „Изабрана дела“, Том I, „Култура“, Београд, 1949, стр. 500.

Упоредити Е. Кардељ, наведено дело, стр. 14.

Друштвено самоуправљање јесте облик промене класичне државе, процес у којем се остварује диктатура пролетаријата и, у крајњој линији, врши одумирање државе. Другим речима, процес прелажења државних органа у друштвене путем економско-политичке демократизације и деетатизације. Наравно, тај процес није механички и праволинијски нити је друштвено самоуправљање универзални кључ за све противречности социјалистичког развитка. Оно што је битно, јесте да је у њему нађен пут за дијалектичко решење односа између државе и друштва, власти и слободе човека ⁽³⁷⁾. Самоуправљање путем квалитативне промене државе „постаје нови облик демократизације друштва у коме државност одумире не само формално већ и битно, не само у процесу деетатизације и децентрализације, већ и у току остваривања прелаза из државе у све слободнију асоцијацију слободних произвођача и народа“ ⁽³⁸⁾.

Важно је уочити да друштвено самоуправљање уноси битно нове елементе у класично начело о „суверенитету народа“. Прво, народ је не само формални него и *стварни носилац суверенитета*. Он је ангажован истовремено у сфери економских и у сфери политичких односа, управљању друштвеним пословима и вршењу власти. Друго, у условима друштвеног самоуправљања тај суверенитет је *активан и потпун*. То није суверенитет који се своди на бирање представника народа који после у име њега воде политику и усмеравају друштво, не ретко, мимо општенародног интереса. Напротив, то је такав суверенитет који се остварује путем непосредног одлучивања радног човека у својој основној организацији ујаруженог рада, радној организацији, општини и у сфери политичке власти и који теже не само ограничењу самовлашћа већ конституисању „нове власти“ као друштвене институције, „власти свих и сваког“, заинтересованог и слободног управљача асоцијација.

Значи, у условима друштвеног самоуправљања радничка класа је у могућности да оствари своју историјску улогу, да ослобађајући себе саму од експлоатације и подјармљивања, ослободи цело друштво од класних противречности и свих видова експлоатације и угњетавања.

Програм СКЈ указује на значај који друштвено самоуправљање има за процес ослобођења човека у социјализму. „Произвођач, појединац и колектив непосредно утичу на свој сопствени материјални положај. Рад постаје слободан а радни односи губе карактер најамног радног односа. Такав слободан стваралачки рад у исто време постаје фактор материјалног напретка друштва и сталног унапређења социјалистичких односа

(37) Овај однос између државе и друштва, власти и слободе човека основни је проблем политичке теорије. Први га је рационално поставио Сократ, а као „сложена енигма“ решаван је од Платона до модерног доба, али без општеприхваћеног решења. Маркс га је решио у корист слободе човека: квантитативном променом државе у процесу успостављања диктатуре пролетаријата и социјалистичке демократије. Смисао тог процеса јесте „да се држава из органа који је надређен друштву претвори у орган који му је потпуно подређен“. (В. „Критика Готског програма“, „Изабрана дела“, Том II, „Култура“, Бгд. 1950, стр. 20).

(38) Јован Борђевић: „Политички систем“, „Привредни преглед“, Београд, 1973, стр. 367.

међу људима. Почињу се стварати услови за постепено укидање супротности између умног и физичког рада. Друштво као целина све више се конституише у заједницу произвођача” (39).

Стога је самоуправљање велика прекретница у развоју људског друштва, јер оно припрема услове у којима ће удружени произвођачи управљати друштвеним кретањем. Тек тада ће, мање или више, подјармљени радни човек од објекта привредног и државног строја, прерасти у њиховог субјекта.

Јовица Тркуља

---

(39) Програм СКЈ, „Комунист“, Београд, 1968, стр. 147.